

Сергій Лавриненко

Космогонічні та теогонічні міфи в ранньоетнічних світоглядно-релігійних системах східних слов'ян

Розглядаються у поєднанні дві основні складові світоглядно-релігійної системи східних слов'ян – міфологічна та демонологічна. Простежується взаємозв'язок слов'янської та індоєвропейської культурно-релігійних традицій.

Ключові слова: міфологія, демонологія, космогонізм, світогляд, дуалізм, вірування, язичництво, божество

В основі слов'янських ранньоетнічних світоглядно-релігійних систем лежало поєднання двох онтологічних основ – демонологічної та міфологічної. Цікаво, що для східних слов'ян їх поєднання мало первинний характер. З іншого боку, в слов'янських ранньоетнічних світоглядно-релігійних системах виділяють індоєвропейську та слов'янську основи. Таке виділення більше проходить по етногенетичній лінії. В основі духовності будь-якого народу лежить система вірувань і повір'їв, які індикативним способом відображають характер світоглядної системи, її еволюції. По суті, народний світогляд кожного слов'янського етносу є складною системою, що поєднує ці різночасові вірування та повір'я.

Ранні міфологічні системи слов'ян (зокрема, східних) чітко відображають трансформаційний перехід від демонологічного до міфологічного світоглядів, але цей перехід складно визначити на етнічному рівні. Проблема полягає у тому, що ідентичність вірування і етносу (особливо на ранніх етапах творення) взагалі погано простежується. Наприклад, вся українська демонологія і міфологія переважно слов'янська. Це ми помічаємо і за персонажами богів, і за структурою демонічного світу, і за взаємозв'язком між типом вірування та характером господарства населення. Проте, слов'янська система, у свою чергу, сформована на потужній індоєвропейській основі, яка свідчить про те, що кожен вище названий аспект глибший та структурно складніший.

У своїй невеликій розвідці ми спробуємо проаналізувати значення космогонічних і теогонічних міфів як важливих складових елементів світоглядної системи. Крім того, ми спробуємо розкрити характер взаємозв'язку між індоєвропейською та слов'янською системами, демонологічним і міфологічним світоглядами на прикладі східнослов'янського етнічного середовища.

Проблеми дослідження міфології та демонологічного світогляду східнослов'янського етносу у різні часи становили значний інтерес для багатьох науковців. Зокрема, вагомим внеском стали праці таких дослідників, як

С. Максимова, І. Нечуй-Левицького, О. Знойка, Хв. Вовка, Г. Лозко, Г. Булашева, Б. Рибаківа, В. Седова, Ю. Павленка, В. Гнатюка, Н. Велецької.

Слов'яни у мовно-культурному відношенні – нащадки індоєвропейських племен, що близько II тис. до н. е. розселились на території Східної Європи. Зокрема, можна чітко простежити спільні елементи в світоглядно-міфологічних уявленнях стародавніх слов'ян та інших народів індоєвропейської мовної групи, в тому числі таких віддалених, як індійці, іранці, хети, греки. Можна припустити, що слов'яни належать до порівняно молодих етнічних груп і виділились із середньоевропейської мовно-культурної спільноти тоді, коли деякі індоєвропейські народи мали вже довгу історію¹.

Зазначене вище окреслює як труднощі, так і перспективи дослідження світогляду стародавніх слов'ян. Народна пам'ять не зберегла в цілісному, довершеному вигляді ні давньослов'янської міфології, ні специфіки давніх вірувань. Якщо староіндійські пам'ятки збереглися в усній традиції від XVII ст. до н. е. – часів, що відповідають розселенню, імовірно, індоєвропейських племен культури шнурової кераміки на території Східної Європи, то в епосі східних слов'ян стародавні теми витіснені або переосмислені під впливом пізніших подій – передусім боротьби проти золотоординського ярма, а в Україні їх затіняють ще сильніші пізніші мотиви боротьби проти турків, татар, проти національного та соціального гноблення польських феодалів². Неабияку роль у розриві традицій відіграла християнська церква, тривала боротьба якої проти залишків язичництва звела майже нанівець прадавні перекази.

Однак зібраний дослідниками XIX–XX ст. величезний фактичний матеріал дає змогу реконструювати основу давньослов'янської міфології та дохристиянських вірувань. При цьому треба враховувати, з одного боку, різноманітність варіантів міфології та племінних вірувань і культів, що позначилося і на термінології, і на традиціях; з іншого боку – тісну спорідненість давньослов'янської міфології з міфологією далеких предків усіх індоєвропейських народів, основні риси якої сучасна наука відновлює з високим ступенем імовірності.

Окремі дослідники відзначають, що світорозуміння у слов'янській міфології описується в дуалістичній формі (через парні протилежності), що визначає просторові, часові, соціальні характеристики світу. Серед дослідників східнослов'янської міфології можна виокремити групу науковців, що відстоюють наявність подвійних протиставлень чи бінарних опозицій, які визначають структуру міфологічних уявлень. Вони реалізуються через існування таких парних понять, як щастя – нещастя, життя – смерть, чоловіче начало – жіноче начало, небо – земля тощо³.

Порівняльно-історичний аналіз основних міфологічних систем переконує, що при всій своїй різноманітності міфи народів світу мають багато спільних

рис, тем і мотивів. Тобто можна зробити висновок, що всі міфологічні системи і окремі уривки міфів є залишками чи не єдиного джерела, даного людству з незапам'ятних часів. За тематикою міфи можна поділити на кілька циклів: 1) космогонічні – про створення світу; 2) антропогонічні – про створення людини; 3) тотемічні – про тотемних предків окремих племен, в основі яких лежали фантастичні уявлення про походження племені від певних тварин; 4) календарні – про річні цикли природи та обряди, пов'язані зі зміною пір року; 5) есхатологічні – про кінець світу та передбачення майбутнього; 6) історичні чи культурно-біографічні – про життєві випробування і діяння окремих героїв (тобто перехідні від опису міфічних божеств до подвигів героїв-людей)⁴.

На практиці тематика міфів часто тісно перепліталася. Так, міфи про створення світу пов'язувалися з описом та характеристикою божеств. Одним із найбільш архаїчних є міф про створення світу. Усі індоєвропейські народи мають міф про так звану «живу воду», напившись якої людина набуває великої сили, хворі одужують, зцілюються. Є сюжети про добування героями цієї води. На противагу їй існувала ще й «мертва вода», яка відбирає у людини життя. Нею, як правило, користувалися злі сили.

До реліктів давньослов'янських вірувань, що пов'язані з традиціями міфологічного мислення, належали і численні залишки загальнопоширених культів. Одним із головних був культ вогню. Українці вірили в небесне походження вогню, який Бог передав людям через громові стріли. Звідси й віра у святість домашнього вогнища. Саме з культом вогню пов'язані різноманітні обряди та магічно-ритуальні дії. Так, витопивши піч, господиня ставила в неї горщик з водою та кидала трішки хмизу – своєрідне жертвопринесення домашньому вогнищу. Важливого значення надавали і ритуально-очисній функції вогню (обкурювання димом, символічне спалювання, переведення через вогонь, щоб позбутися хвороби, відвернути злих духів тощо)⁵. З цієї ж метою вогонь використовувався у купальських, весільних та інших обрядах.

Священні властивості приписувалися і воді, до якої слід було ставитись обережно, щоб не осквернити її. *«Вода Уляно, ти очищаєш луги, береги, очисти та ісціли раба божого...»* – так починається одне з поширених замовлянь від шкірних захворювань⁶. Особливо цінувалася так звана непочата вода, яку треба було набирати з трьох чи семи криниць до сходу сонця. Чудодійна сила приписувалася замовленій, нашептаній воді, над якою проказав примовку знахар. Культ води відбивався й у звичаях кидати гроші в криницю, в річку як викуп за душу утопленика тощо.

Культ грози, пов'язаний із давнім слов'янським культом бога грому Перуна, зберігся у народній свідомості у пізнішому християнському трактуванні боротьби пророка Іллі з нечистим. Народна уява наділяла громові

стріли магічними властивостями, вони вважалися корисними при лікуванні різних недуг.

Як уже зазначалося, наші предки поклонялися силам природи, як і більшість індоєвропейських народів. Наприклад, у Густинському літописі містяться згадки про культ дерев, рік і джерел. Так Сварога слід вважати богом неба й вогню, грецькі мандрівники порівнювали його з Гефестом, а Даждьбога з Геліосом (сонцем). Проте згодом, в окремо взятих східнослов'янських народах, його образ замінювався, деталізувався та витіснявся новими богами⁷.

Дохристиянські міфи про створення людини здебільшого вказували на дерево як матеріал, з якого виникло людське плем'я. Це дуб, ясен чи просто пеньок. Проте, щоб вдихнути в людину життя, був потрібен вогонь. Тому оживлення людини почасти пов'язувалося ще й з небесним вогнем – блискавкою. Так, перша людина в індійській міфології народилася від блискавки. Грецький Прометей викрав у богів небесний вогонь і оживив ним першу людину. Власне, такі ідеї оживлення спостерігалися і в східнослов'янських міфах.

Найдавніші східнослов'янські міфи були переважно в геоморфній і, певно, в зооморфній формах, хоч останніх залишилося дуже мало. Досить виразно представлені і антропоморфічні міфи. Що вище будь-який народ піднімався над рівнем розвитку свого життя, то вищу він утворював собі антропологічну міфологію, переносючи форми сімейні, побутові та соціальні на роди небесних богів. Високу інформативність у розрізі дослідження мають і численні обрядові пісні. Казкам більшість дослідників у контексті розгляду міфології приділяє значно менше уваги. Вони хоч і мають міфологічну основу, водночас у них багато побічних елементів: побутових, християнських, жартівливих, фантазії народу⁸.

Розглядуваний нами період у світоглядно-релігійному плані є часом, коли «зустрічалися» вже досить розвинуті демоністичні уявлення зі сформованим політеїстичним язичництвом; періодом глибоких психологічних колізій у свідомості індивіда як особистості, що виділялася з первісної общини і все активніше шукала світоглядних та морально-ціннісних орієнтацій для реалізації своїх потреб у діяльності. З виділенням індивіда з родової общини та усвідомленням ним себе як особистості безпосередньо і пов'язаний процес формування образів богів, спершу з широким використанням того матеріалу, який давала демонологічна міфологія.

Як уже зазначалося, основою східнослов'янського світогляду є дві нерозривні складові: демонологічна та міфологічна, основа яких така ж, як і у всіх індоєвропейських народів: небесні явища, які вражали фантазію і почуття населення. У цілому в культурі східних слов'ян можна виділити дві групи релігійних вірувань: обожнення природи і культ роду. По-перше, для стародавньої людини вся природа була живою, населеною безліччю різних божеств. Відпо-

відно до таких поглядів у людей з'являлися своєрідні свята і обряди, пов'язані з порами року та збиранням врожаю, в них був відображений хліборобський і скотарський побут наших предків. По-друге, стародавні слов'яни вважали, що всі дії і вчинки в їх житті супроводжують предки, особливо під час весілля, похорону та народження. Тому в них було багато свят і обрядів на честь предків, їм приносили жертви, вшановували пам'ять померлих.

Упродовж багатьох тисячоліть слов'яни були твердо переконані в існуванні духів – невидимих істот, які населяли навколишній світ. Вони олюднювали всю природу, персоніфікували всі її об'єкти. На них переносились людські якості, їм приписувались людські почуття, навіть людська подоба. У слов'янських народів сьогодні можна нарахувати багато сотень таких персонажів – духів, представників нечистої сили, посередників між людьми та потойбічним світом⁹.

У східнослов'янській міфологічній традиції багато уваги приділялося природним стихіям, явищам доквілля, різноманітним життєвим випробуванням, з якими зустрічалася людина, тощо. Причому характерно, що всі ці сюжети максимально наближені до щоденного побуту селян. Утрачаючи своє первісне значення, міфологічні персонажі поступово набували характеру художньо-поетичних образів усної народної творчості¹⁰. Ще однією особливістю є поєднання християнських релігійних уявлень із язичницькими віруваннями, присутність взаємно сплетених елементів анімізму, фетишизму й тотемізму.

Народні оповідання демонологічного змісту відображені у фольклорній прозі. Це відомості про чортів, страхів, хованців (домовиків), блуд, смерть, персоніфіковані хвороби, мерців, упирів, вовкулаків, відьом, чарівниць тощо. Водночас, якщо розглянути їх характеристики, то можна знайти багато подібного з індоєвропейським контекстом. Так, В. Гнатюк називає наших предків пантеїстами та чітко виділяє три основні групи міфологічних істот: 1 – верховні боги, що всім управляли; 2 – нижчі божества і демони, що корилися першим, 3 – люди з надприродною силою¹¹. Повний опис їх, на жаль, не зберігся, але на основі пізніших згадок, писемних джерел та за допомогою аналогій до міфологічних систем інших індоєвропейських народів, зокрема «найближчих нам греків», можна відтворити доволі повний образ первісного дорелігійного світогляду.

Так, зокрема про вищих богів можна говорити на основі літопису. У договорі князя Олега з греками мовиться про клятву ім'ям Перуна та Волоса. У різних писемних джерелах згадуються й інші боги: Волос, Лада, Купайло, Коляда, Сварожич, Берегиня, Пług. Ім'я Сварога є лише в Іпатіївському літописі, текст якого запозичено в болгарського хроніста, а той, у свою чергу, згадує повідомлення візантійського письменника Малали. Коли ж порівняти їх, то виявляється, що Гефесту й Геліусу в античних текстах відповідають Сварог і Даждьбог в Іпатіївському літописі.

У фольклорі України збереглася пам'ять і про найдревніших богів астрального культу. Існував бог вогню Цур (староукраїнське Сур – Блиск неба в значенні зодіаку або Сонця, що летить крізь 12 сузір'їв), зображений у вітварі Софійського собору Києва символічними свастиками. Справа в тому, що рухоме Сонце на Русі зображалось свастикою, а без однієї гілки було знаком Вогню – триквестера. Те, що Сур був небесним вогнем зодіаку, очевидно з обрядів та ритуалів свята Різдва Всесвіту – Сварога (у вужчому розумінні – Різдва богів астральної тріади: Сонця, Місяця і Зорі)¹².

Головні боги Див і Сварог називалися просто Богами. «Бог, про якого говорять договори князів Ігоря й Святослава, є слов'янський Див або Сварог». Назва Сварог виводилася від Sur (санскр.), Suar, Svar, Svarga, звідки – Сварог. Ще в минулому столітті розглядалися зближення індійського Svar (санскр.) та іранського Ног (на Русі – Хорс) у звуженому розумінні Сонця, але це ім'я вживалося тільки книжниками. У весняне рівнодення Сонцем був Ярило, а первісно – Яр. З погляду стародавньої космогонії, головні боги Див і Сварог справді породжували інших богів¹³.

Таким чином, можна говорити, що Сварог – не витвір фантазії якогось окремого племені, а одне з імен астрального божества стародавніх народів, які свою релігію пристосували до потреб хліборобства. Про космічну і міфологічну сутність Сварога йшлося у зв'язку із тим, що в давнину люди спостерігали за небом і головним божеством у сонмі інших астральних богів, вважаючи його зодіакальним сузір'ям, в якому на той час визначалася «точка весни».

Також характерним для всіх східнослов'янських народів є і поняття «першодерева», або «прадерева», що символізувало зоряні галактики. Спочатку давні народи розглядали зодіак не тільки як уявний шлях Сонця, але і як шлях Місяця, бо Місяць швидше проходить свій небесний шлях, ніж Сонце. Місяць «оглядає» весь зодіак за 27 діб 8 годин. Звідси – стародавні назви Сонця і Місяця: Око.

У давнину народи поділяли зодіак на 28 сузір'їв («помешкань» Місяця). Так було в арабів, іранців, індійців, коптів, китайців. Першим сузір'ям місячного зодіаку в арабів були Роги – (сузір'я Телець), другим – Череву Овна (сузір'я Овна). Волос (Гур), а латинською мовою Taugus і скупчення Плеяд (Стожари, Баба, Квочка) – найстародавніші сузір'я і відомі первісним народам. В астрономії Гесіода Плеяди (Квочка, Баба. – *укр.*) поділяли рік на дві частини: коли вони вперше сходили вранці – був початок літа, а коли вранці заходили – початок зими (ось звідки назва бабине літо)¹⁴.

У пантеоні богів астрального культу Русі були: Лада – життєвий початок природи, втілення двох першоджерел Всесвіту – вогню й води в єдиній особі, мати Сонця; Див – яскраве небесне склепіння (небесний екватор); Сварог – зодіак (екліптика); Дана (Лея) – втілення води; Полель – втілення світла (Сіріус);

Перун (грецький Гіперіон, зендський Пейрамун) – батько Сонця, Місяця й Зорі (астральної тріади Русі), його образ на небі – сузір'я Стрілець. Крім того, були: Баба (Плеяди); Волос (Тур) – сузір'я Телець (Волосожар); Берегиня – Прадерево Світу (галактика, також Земля); астральна тріада Русі: Місяць (Дідух – Коляда – Василь); Сонце (Сварожич – Ярило); Зоря (Венера, Іштар, Астарта). Доіндоєвропейські протослов'янські назви мали: Коза (Капелла); Плуг (Оріон); Хрест (Лебідь); Борона (Кассіопея); Віз (Велика Ведмедиця) тощо¹⁵.

Слід зазначити, що у той час, коли сліди грубого фетишизму поступово починають зникати у східнослов'янських світоглядних системах, то слідів анімізму та антропоморфізму ще багато. У них дуже багато збереглося пережитків стародавніх індоєвропейських вірувань та культів. До них належать майже всі вірування, що стосуються сил та явищ природи та стародавні частини обрядів.

Так, цікавими у розрізі цієї теми є і деякі світоглядні уявлення населення буго-дністровської археологічної культури, пам'ятки якої, датовані приблизно VI – початком V тис. до н. е. та сформувалися, на думку В. Даниленка, під впливом імпульсу з боку східніших північнопричорноморських і приазовських етнічних груп, чия належність до давнього індоєвропейського ареалу добре обґрунтована¹⁶. Світогляд носіїв буго-дністровської культури в своїй основі ще міцно тримався на віруваннях мезолітичної доби, але поступово набував і певних рис, притаманних саме ранньоземлеробським суспільствам. Унікальною знахідкою є кам'яна жіноча статуетка з Митькового острова на Південному Бузі, прикрашена складним лінійним малюнком, який скидається на образ Дракона-Змія. Вона належить до зразків найдавнішої культурної пластики Балкан, а за орнаментикою нагадує пластику дещо пізнішої західно-причорноморської культури Хамаджія. Спираючись на ці матеріали, В. Даниленко зробив висновок про вшанування носіями буго-дністровської культури могутнього жіночого божества живої природи, що видається досить імовірним¹⁶.

Зображення Дракона-Змія передавало ідею священного шлюбу цих персонажів. Ця богиня може уявлятися подібною до неолітичної Прото-Артеміди (пов'язаної з оленем-ланню), тим більше, що схожа сакральна постать в Гірському Криму та на південному узбережжі півострова, яку таври вшановували як Діву і приносили їй людські жертви, збереглася до античних часів. Проте з розвитком землеробства Пра-Артеміда мала набувати і певних рис Прото-Деметри¹⁷. Цілком можливо, що на пізніх фазах розвитку бузько-дністровської культури ці образи богинь дикої, неприборканої природи та природи, упорядкованої землеробською працею, вже розщепилися і склали пару постатей, які взаємодоповнювали одна одну.

Реконструкції світогляду носіїв бузько-дністровської культури прислужуються і спостереження за її орнаментальними композиціями на кераміці. Так Дракон-Змій асоціювався, як і повсюдно в світі, з водною стихією, а відтак і з дощовими хмарами та зливами, які зволожували, запліднювали землю¹⁸.

Я. Головацький, посилаючись на свідченням літописів Прокопія Кесарійського, зазначав, що стародавні східні слов'яни вірили в єдиного бога, називаючи його верховним, «небесним богом, богом богів»¹⁸. Він відрізняв його від Перуна та інших другорядних богів. Слов'яни вшановували в ньому батька природи і владика світу. Воля єдиного бога правила долею світу, сила якого утримує все. Його вважали владикою неба, джерелом божественної сили і називали Великим, Старим богом чи Прабогом. Інші боги, за віруваннями слов'ян, були істотами, що походили від верховного бога, його витворами. Слов'янська космогонія не залишила нам послідовного вчення, однак деякі сліди збереглися. Створення світу описано також у галицько-руській колядці:

*«Ой коли було з начало світа,
тоді не було неба, ні землі;
Але лиш було сине море».*

Потім описується, як злетіли два голуби – символи двостатевої творчої сили – кохання і почали творити, здобувати із безодні даної стихії¹⁹.

Вище зазначене дозволяє зробити висновок, що східнослов'янський язичницький світогляд є частиною величезного загальнолюдського комплексу первісних уявлень, вірувань, обрядів, що йдуть з глибини тисячоліть і стали основою всіх пізніших світових релігій. Загалом, мабуть, немає більш абстрактного та невизначеного терміна, ніж «язичництво»: виникнувши в церковному середовищі, він спочатку означав все дохристиянське і нехристиянське. До нього включили і ведичну гімнографію Індії і міфологію класичної Греції і річний цикл слов'янських чи кельтських агарних обрядів.

Таким чином, вивчення демонології є особливо цінним для дослідників народної духовної культури, оскільки дозволяє висвітлити деякі базові смислові зони, які сприяють реконструкції міфологічної «картини світу» східних слов'ян. На сучасному етапі вивчення цього фрагмента культури важливим видається не лише окреслення всього кола міфологічних персонажів, але й облік розгорнутих багатообразних діалектних форм місцевих демонологічних уявлень. Також сучасним можна назвати і питання про те, які саме міфологеми (ідеологічні концепти, культурні символи) стоять за образами народної демонології, якою є прагматика присутніх у традиційній культурі демонологічних текстів, які ціннісні орієнтири та нормативні засади виявляються більш запотребуваними у взаємодії людини з міфологічними персонажами.

1. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н.Н. Велецкая /– М.: Наука, 1978.– С.27.
2. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. Наук.-популяр. ст., розвідки: Для ст. шк. в. / О.П. Знойко / – К.: Молодь, 1989. – С.4.
3. Осипова О.С. Славянское языческое миропонимание (философское исследование) / О.С. Осипова /– Москва, 2000.– С.15.
4. Лозко Г.С. Українське народознавство / Г.С. Лозко /– К.: Зодіак-ЕКО, 1995.– С. 254.
5. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький /– К.: Обереги, 2003.– С.5.
6. Там само.– С. 7.
7. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та повір'я / Г. Булашев /– К.: Довіра, 1992. – С.45.
8. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу...– С.14.
9. Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крестная сила /С.В. Максимов /– С-Пб.: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1903.– С.4.
10. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк/–Прага: Легіографія, 1928.– С. 33.
11. Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк /– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000.– С.67.
12. Там само.– С. 69
13. Там само.– С. 70-74.
14. Лозко Г.С. Українське народознавство...– С. 260.
15. Павленко Ю. Дохристиянські вірування давнього населення України: Монографія / Ю. Павленко /– К.: Либідь, 2000. □ С.115.
16. Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969.– С. 46-174
17. Там само.– С. 165.
18. Павленко Ю. Дохристиянські вірування...– С. 126.
19. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / укладена Я.Ф. Головацьким. – Київ: Довіра, 1991. – С. 17.

Summary

Serhey Lavrinenko

Cosmogonical and theogonical myths in early ethnic ideological and religious systems of the eastern Slavs

Two main components of ideological and religious systems of the eastern Slavs - mythological and demonological are considered. Likewise the interconnection of Slavic and Indo-European cultural and religious tradition is considered.

Keywords: mythology, demonology, kosmohonizm, philosophy, dualism, beliefs, Paganism, deity